

ΣΤΑΜΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ:
Η αποδραματοποίηση ενός κοινωνικού προβλήματος

ΣΤΑΜΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΥ*

ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ:

Η αποδραματοποίηση ενός κοινωνικού προβλήματος

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο τελευταίο του βιβλίο¹, ο Serge Moscovici θίγει ένα πρόβλημα τόσο σημαντικό όσο και ευαίσθητο για τις κοινωνικές επιστήμες. Ξεκινάει, δηλαδή απ' τη διαπίστωση ότι στις κοινωνικές επιστήμες κυριαρχεί το αξίωμα ότι:

«τα κινήματα, οι κρίσεις και τα φαινόμενα που παράγονται στην κοινωνία οφείλουν να εξηγούνται και εξηγούνται από κοινωνικά αίτια. Κι ότι, αντίθετα, πρέπει να αποφεύγεται κάθε αναφορά σε ψυχολογικά αίτια». (Serge Moscovici, 1988, σ. 7).

Παρατηρεί όμως στη συνέχεια ότι αν και σε θεωρητικό επίπεδο, οι βασικότερες κοινωνιολογικές θεωρίες αρνούνται κάθε παρεμβολή των ψυχικών παραγόντων στην παραγωγή ή αναπαραγωγή των κοινωνικών φαινομένων, στην πράξη οδηγούνται όλες τους, σε διαφορετικό βαθμό η καθεμία, σε ερμηνείες ψυχολογικής υφής.

Η διαπίστωση αυτή, αναμφισβήτητα, μπορεί να ξενίσει ορισμένους κοινωνιολόγους αλλά και κοινωνικούς ψυχολόγους που έχουν συνηθίσει να πριμοδοτούν τις κοινωνιολογίζουσες ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων. Έρχεται επίσης σε άμεση αντίθεση με την κριτική που πολλοί κοινωνιολόγοι ασκούν στις ψυχολογικές ή ψυχαναλυτικές θεωρίες, όταν αυτές εκδηλώνουν την πρόθεση να εξηγήσουν την κοινωνική πραγματικότητα εφαρμόζοντας τα δικά τους αξιώματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δικαιολογημένες αντιδράσεις που συνάντησε η ακραία θεωρία του Le Bon (1895) όταν επιμένει να ανάγει μονοσήμαντα τη συλλογική συμπεριφορά στη ψυχολογική ιδιομορφία των «μαζών».

Δεν σκοπεύουμε εδώ να συζητήσουμε τα υπέρ και τα κατά των δύο αυτών αντιφατικών, κατά τα φαινόμενα, ερμηνειών μιας ίδιας πραγματικότητας. Θα διευκρινήσουμε μόνο ότι η άποψη που εκφράζει ο Moscovici δεν είναι ότι η ψυχολογίζουσα ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας είναι επιθυμητή ή αναπόφευκτη, αλλά ότι η κατανόηση της πραγματικότητας αυτής περνάει αναγκαστικά απ' την εξήγηση που είναι σε θέση να προσφέρει η κοινωνική ψυχολογία. Οποιαδήποτε δηλαδή κατάχρη-

* Τομέας Γενικής Κοινωνιολογίας.

1. Serge Moscovici, *La machine à faire des dieux*, Paris: Fayard, 1988.

ση, προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, θα αποδειχτεί, χωρίς αμφιβολία, περιοριστική και μονομερής.

Με την έννοια αυτή, αν η ριζική κριτική που ασκεί ο Castel (1981) στις ψυχαναλυτικές θεωρίες δε μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους, αυτό δε σημαίνει ότι θεωρούμε τις ψυχολογίζουσες ερμηνείες των κοινωνικών φαινομένων πρότυπο αντικειμενικής αντιμετώπισης της κοινωνικής πραγματικότητας. Το αντίθετο μάλιστα. Αυτό άλλωστε θα επιχειρήσουμε να δείξουμε εδώ, εφαρμόζοντας τα ευρήματα μιας σειράς ερευνών μας αναφορικά με τα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής, πάνω στον τρόπο αντιμετώπισης της εγκληματικότητας. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά τους.

Μέσα στα πλαίσια των ερευνών μας πάνω στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής, και ειδικότερα της επιρροής των μειονοτήτων, πολύ νωρίς μας κινήθηκε το ενδιαφέρον για τους κοινωνιοψυχολογικούς μηχανισμούς που διέπουν τα εμπόδια που συναντά μια καινούργια ιδέα στην προσπάθεια της να γίνει γνωστή και να επικρατήσει. Αυτό δεν οφείλεται σε κάποια ιδεολογική προτίμηση, ή «κυστεροβουλία» εκ μέρους μας. Αλλά στην πεποίθηση που δημιουργήθηκε απ' την ερευνητική πρακτική μας ότι για να γίνει απόλυτα κατανοητό ένα φαινόμενο πρέπει να γίνουν ταυτόχρονα γνωστές οι συνθήκες που παρεμποδίζουν τη δημιουργία και την αναπαραγωγή του.

Αποδείχτηκε λοιπόν ότι ένας απ' αυτούς μηχανισμούς αντίστασης στη μειονοτική επιρροή και την κοινωνική αλλαγή, είναι η **ψυχολογιοποίηση**. Η τάση δηλαδή που διακρίνει τα άτομα και τις ομάδες να αποδίδουν σε ψυχολογικά χαρακτηριστικά τις ιδεολογικές επιλογές και κοινωνικές συμπεριφορές των διαφόρων κοινωνικών φορέων, κυρίως όταν οι φορείς αυτοί διαδίδουν νέες αξίες ή πρωτόγνωρες ιδέες και συμπεριφέρονται με τρόπο διαφορετικό απ' το συνηθισμένο.

Πιο συγκεκριμένα, σε μια σειρά πειραματικών διερευνήσεων (Mugny και Papastamou, 1980· Papastamou, Mugny και Kaiser, 1980) δείξαμε πως όταν η γνωστική δραστηριότητα ενός ερευνητικού δείγματος προσανατολίζεται στην ανεύρεση των ψυχολογικών χαρακτηριστικών που υποτίθεται ότι καθορίζουν την ιδεολογική τοποθέτηση μιας μειονότητας και της σύστοιχης συμπεριφοράς της, η μειονοτική επιρροή μειώνεται σημαντικά. Βρήκαμε ακόμα ότι αυτή η μείωση και, γενικότερα η σπουδαιότητα της ψυχολογιοποίησης ως παράγοντας αντίστασης σε κάθε κοινωνική καινοτομία, βασίζεται στις μεταβολές που επέρχονται στο επίπεδο των κοινωνικών παραστάσεων που συνήθως συνοδεύουν τον τρόπο με τον οποίο οι μειονότητες γίνονται αντιληπτές απ' το «πλατύ κοινό» (Mugny και Papastamou, 1984· Papastamou και Mugny, 1985). Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η ψυχολογιοποίηση έχει διαφορετικές επιπτώσεις στο κοινωνιοψυχολογικό, αλλά και γνωστικό, πεδίο των υποκειμένων: εξουδετερώνει τη μειονοτική επιρροή ενώ αντίθετα εντείνει τον αντίκτυπο των πεποιθήσεων και αξιών που διακρίνει τις πλειοψηφίες (Papastamou, 1986a), όπως αυξάνει την αίγλη και επίδραση μιας «ηγετικής φυσιογνωμίας», ακόμα κι αν ο ηγέτης αυτός πρεσβεύει κάτι που έρχεται σε αντίθεση με τα κοινώς παραδεκτά: η ψυχολογιοποίηση, μ' άλλα λόγια, αποδυναμώνει τις μειονοτικές ενέργειες, μόνο όταν οι ενέργειες αυτές προέρχονται από μια ομάδα (Papastamou, 1985).

Σχετικά πρόσφατα, ορίστηκε η κοινωνική ψυχολογία ως η επιστήμη της σύγκρουσης που χαρακτηρίζει τις σχέσεις που θεσπίζονται ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία (Moscovici, 1984). Γράφτηκε ακόμα (Moscovici, 1982) ότι ένα απ' τα πεδία

έρευνας που υπόσχονται πολλά στην κοινωνιοψυχολογική γνώση, είναι τα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής. Σύμφωνα μ' αυτό το σκεπτικό, κι απ' τη στιγμή που το φαινόμενο της ψυχολογιοποίησης δεν περιορίζεται μόνο στις καθοριστικές της σχέσεις με τη δημιουργία και λειτουργία των κοινωνικών παραστάσεων, αλλά χαρακτηρίζεται, επίσης, απ' την «αυθόρμητη» και συχνή της εμφάνιση στην καθημερινή πραγματικότητα (βλ. Beauvois, 1984· Leyens, 1983· Papastamou, 1986b), θεωρήσαμε σημαντικό να εξετάσουμε τις επιπτώσεις της σ' ένα τομέα όπως η εγκληματικότητα που αν και, κατά τα φαινόμενα, απομακρύνεται σαφώς απ' την προβληματική της μειονοτικής κοινωνικής επιρροής, δεν παύει να παρουσιάζει μ' αυτήν ορισμένα κοινά σημεία.

Πράγματι, θα θέλαμε να τονίσουμε σ' αυτό το σημείο, αμέσως προτού παρουσιάσουμε τα σημαντικότερα ευρήματα αυτής της προκαταρκτικής έρευνας, ότι ένας απ' τους λόγους για τους οποίους η ψυχολογιοποίηση επενεργεί σαν ιδεολογική αντίσταση στην κοινωνική αλλαγή, είναι επειδή καθιστά τις ενεργείες μειονότητας, στα μάτια όσων δέχονται τα «πυρά» τους, ανομικούς κοινωνικούς φορείς που χαρακτηρίζονται, μεταξύ των άλλων, απ' την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά τους. Θα ήταν κατά συνέπεια ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εξετάσουμε τον ρόλο που μπορεί να παίζει η ψυχολογιοποίηση της εγκληματικότητας η οποία, εξ ορισμού, διακρίνεται για την παρεκκλίνουσα συμπεριφορά της.

2. Η ΕΡΕΥΝΑ

Όπως θα φανεί ευθύς αμέσως, η έρευνα αυτή δεν φιλοδοξεί να γενικεύσει τα συμπεράσματά της χρησιμοποιώντας κάποιο αντιπροσωπευτικό δείγμα του πλατύτερου πληθυσμού. Πρόκειται για μια έρευνα που ακολουθεί την πειραματική μέθοδο. Όχι γιατί θεωρούμε μειωμένου ενδιαφέροντος τις «κλασσικές» κοινωνιολογικές έρευνες, αλλά γιατί έχουμε την πεποίθηση ότι, σ' ένα πρώτο στάδιο, είναι περισσότερο σημαντική η διερεύνηση των κοινωνιοψυχολογικών συνθηκών που καθορίζουν τη δυναμική των κοινωνικών παραστάσεων της εγκληματικότητας, απ' την απλή καταγραφή των αντιλήψεων που επικρατούν γύρω απ' αυτήν την προβληματική.

2. 1. Το δείγμα

Στο πείραμα αυτό πήραν μέρος 39 άτομα, 13 σε καθμία απ' τις τρεις πειραματικές συνθήκες. Ήταν δευτεροετείς σπουδαστές της νομικής, σε ένα γαλλόφωνο πανεπιστήμιο, και είχαν παρακολουθήσει, όλοι τους, το μάθημα εγκληματολογίας. Ο λόγος για τον οποίο επιλέξαμε αυτό το ειδικό δείγμα για την έρευνά μας, βρίσκεται στο γεγονός ότι στόχος μας ήταν να δούμε ποιές είναι οι διάφορες όψεις των κοινωνικών παραστάσεων της εγκληματικότητας σε έναν πληθυσμό που, σύντομα, είχε την πρόθεση να συμμετάσχει ενεργά στο έργο της Δικαιοσύνης². Πιστέψαμε ότι μ' αυτόν τον

2. Η προκαταρκτική αυτή έρευνα εγγράφεται, πράγματι, στα πλαίσια ενός πλατύτερου ερευνητικού προγράμματος που στόχο του έχει τη διερεύνηση των διαφόρων συνθηκών ενεργοποίησης της ψυχολογιοποίησης, των διαφόρων μορφών που μπορεί να προσλάβει, καθώς και των διαφοροποιημένων λειτουργιών που την χαρακτηρίζουν, αναφορικά πάντα με μια συγκεκριμένη ανομική μειονότητα (τους «εγκληματίες», μέσα στο προκαθορισμένο θεσμικό πλαίσιο της Δικαιοσύνης).

τρόπο θα είχαμε μεγαλύτερες πιθανότητες να κξατανοήσουμε τη σπουδαιότητα της ψυχολογιοποίησης ως μορφή κοινωνικού ελέγχου, μέσα στα πλαίσια της πρακτικής και της εφαρμογής της Δικαιοσύνης η οποία, πρέπει να παραδεχτούμε, βασίζεται ολόκληρη πάνω στην αρχή της προσωποποίησης και της εξατομίκευσης των ευθυ-
λών.

2. 2. Η Μέθοδος

Το πείραμα ανελίσσεται σε μια μόνο φάση. Κατ' αρχήν τα υποκείμενα απαντούν σε ένα «προ-τεστ» (αποτελούμενο από 4 ερωτήσεις) και που αφορά διάφορα πιθανά αίτια της εγκληματικότητας. Οι ερωτήσεις αυτές πρσβεύουν, αντίστοιχα, ότι τα αίτια της εγκληματικότητας βρίσκονται στην οργανική και ψυχική δυσλειτουργικότητα του εγκληματία, στο γεγονός ότι τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό της εγκληματικότητας εξυπηρετούν τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, στο ότι η εγκληματικότητα είναι κοινωνικό προϊόν και, τέλος, ότι καθε εγκληματική ενέργεια αποτελεί αντίδραση σε μια ενδογενή ανισορροπία. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι απαντήσεις του δείγματος στο προ-τεστ δεν επιφέρουν καμιά διαφοροποίηση μεταξύ των τριών πειραματικών συνθηκών. Πράγμα που σημειώνει ότι οι ενδεχόμενες διαφορετικές απαντήσεις στο ερωτηματολόγιο που ακολουθεί τους πειραματικούς χειρισμούς δεν οφείλονται σε κάποια ασυμμετρία του πειραματικού δείγματος.

Μετά το πρώτο αυτό ερωτηματολόγιο επέρχεται ο πειραματικός χειρισμός της ανεξάρτητης μεταβλητής η οποία συνίσταται στην παρουσίαση μιας συγκεκριμένης εγκληματικής ενέργειας. Σε μια πρώτη πειραματική συνθήκη (**συνθήκη κοινού ποινικού δικαίου**) τα υποκείμενα διαβάζουν το ακόλουθο περιστατικό:

«Ο ιδιοκτήτης ενός νυκτερινού κέντρου πυροβολήθηκε και σκοτώθηκε από ένα άτομο που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν άγνωστο στην αστυνομία».

Σε μια δεύτερη πειραματική συνθήκη (**συνθήκη πολιτικής δολοφονίας**), τα υποκείμενα διαβάζουν την περιγραφή ενός αντίστοιχου περιστατικού, με τη μόνη διαφορά ότι αυτήν τη φορά το «θύμα» της εγκληματικής ενέργειας είναι «ένας ξένος διπλωμάτης». Αυτό που διαφοροποιεί, δηλαδή, τις δύο πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους, είναι η «ταυτότητα» του θύματος. Κι όμως, όπως θα δούμε πιο κάτω, η παρουσία ή η απουσία της πολιτικής διάστασης αρκεί για να επιφέρει σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται το πρόβλημα της εγκληματικότητας.

Τέλος στην πρώτη πειραματική συνθήκη (**συνθήκη ελέγχου**), ο ρόλος των υποκειμένων περιορίζεται στη συμπλήρωση ενός ερωτηματολογίου, στο οποίο, άλλωστε, απαντούν και τα υπόλοιπα υποκείμενα.

Το ερωτηματολόγιο αυτό αποτελείται από 14 ερωτήματα, αναφέρεται στα πιθανά αίτια της εγκληματικότητας και εκφράζει διάφορα λίγο πολύ κυρίαρχα ρεύματα της εγκληματολογίας. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνονται θέσεις που συνοψίζουν το ρεύμα της πολιτισμικής ανθρωπολογίας (Lombroso, 1895, Garofalo, 1905) και το οποίο υποστηρίζει την ύπαρξη ενός κληρονομικού ντετερμινισμού της εγκληματικότητας. Εκπροσωπείται επίσης το ψυχαναλυτικό ρεύμα (Alexander και Staub, 1956), καθώς και η άποψη ότι η εγκληματικότητα έχει ψυχολογικά αίτια (Eysenck και Eysenck, 1971). Ορισμένα ερωτήματα επιμένουν στην κοινωνικο-οικονομική προέλευ-

ση της εγκληματικότητας (Lemert, 1951), ενώ άλλα αναπαράγουν, σε γενικές γραμμές, το μοντέλο της κοινωνικής αντίδρασης (Grikson, 1966. Robert και Kellens, 1973) και ρίχνουν το βάρος στον καταλυτικό ρόλο της κοινωνικής ανισότητας. Ας εξετάσουμε λοιπόν τώρα τις επιπτώσεις των πειραματικών χειρισμών μας στις κοινωνικές παραστάσεις της εγκληματικότητας. έτσι όπως παρουσιάζονται στην προκαταρκτική αυτή έρευνα.

2. 3. Τα πειραματικά ευρήματα.

Προτού παρουσιάσουμε τη δομή των κοινωνικών παραστάσεων της εγκληματικότητας και τις πιθανές διαφορές τους μεταξύ των τριών πειραματικών συνθηκών, χρήσιμο θα ήταν να δούμε ποιές είναι οι συνολικές αντιλήψεις του εξεταζόμενου διεγμέτου γύρω απ' τα θέματα αυτά.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι τα τέσσερα ερωτήματα που απορρίπτονται μαζικά απ' τα υποκείμενα τα οποία έλαβαν μέρος στη μελέτη αυτή, αποδίδουν, όλα τους, το φαινόμενο της εγκληματικότητας σε αίτια κληρονομικής υφής. Τα υποκείμενα (ανεξάρτητα της συνθήκης στην οποία ανήκουν) απορρίπτουν την ιδέα ότι η εγκληματική συμπεριφορά συσχετίζεται με τις μορφολογικές ιδιαιτερότητες του «εγκληματία» ($m=6,00$)³. Θεωρούν εσφαλμένη την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η εγκληματική συμπεριφορά καθορίζεται απ' τους νόμους της κληρονομικότητας ($m=6,31$). Απορρίπτουν επίσης την ιδέα ότι η βαθύτερη αιτία της εγκληματικής συμπεριφοράς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με κάποια ψυχολογική γενετική ανωμαλία ($m=6,36$), και αντιτίθενται στην άποψη ότι η εγκληματική συμπεριφορά οφείλεται σε κάποια φυσιολογική εγκεφαλική ανεπάρκεια ($m=5,67$).

Μ' άλλα λόγια, το ερωτούμενο δείγμα αρνείται κατηγορηματικά κάθε «ψυχιατρικοποίηση» της εγκληματικότητας. Αντίθετα μάλιστα, έχει την τάση να θεωρεί ότι η εγκληματική συμπεριφορά προέρχεται απ' τις κοινωνικές αδικίες που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, καλλιεργούνται και αναπαράγονται απ' το σύστημα ποινικού δικαίου. Τα υποκείμενα πιστεύουν ότι για καίποιο ίδιο αδίκημα, αυτός που προέρχεται από κατώτερη κοινωνική τάξη έχει περισσότερες πιθανότητες να περάσει από δικαστήριο ($m=2,49$). Πρεσβεύουν ακόμη ότι μια μόνο εγκληματική συμπεριφορά δεν αρκεί για να γίνει κάποιος εγκληματίας: το σύστημα ποινικού δικαίου είναι αυτό που «εγκληματοποιεί» ένα άτομο ($m=2,90$). Θεωρούν επίσης ότι μια ενέργεια δεν είναι εγκληματική αυτή καθαυτή, αλλά ότι τα κριτήρια της εγκληματικότητας καθορίζονται απ' την κυρίαρχη ιδεολογία ($m=3,05$). Τέλος, σύμφωνα πάντα με το πειραματικό μας δείγμα, η εγκληματικότητα είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο και κατά συνέπεια τα αίτια του εμπεριέχονται στο ισχύον κοινωνικο-οικονομικό σύστημα ($m=3,23$).

Το ενδιαφέρον όμως που παρουσιάζει αυτή η έρευνα δεν είναι ότι τα υποκείμενα αρνούνται κατηγορηματικά να ψυχιατρικοποιήσουν την εγκληματικότητα, ούτε ότι έχουν την τάση να θεωρούν πως το φαινόμενο αυτό έχει κοινωνικο-οικονομικές καταβολές. Το ενδιαφέρον είναι ότι παρά το γεγονός αυτό, τα υποκείμενα δεν είναι

3. Μέσα σε παρένθεση δίνεται η μέση τιμή των κοινωνικών στάσεων των υποκειμένων σε εφταβάθμια κλίμακα, όπου 1=απόλυτη συμφωνία και 7=απόλυτη διαφωνία.

κατά κανένα τρόπο ανευαίσθητα στους πειραματικούς χειρισμούς αλλά διαφοροποιούν τις κοινωνικές τους παραστάσεις της εγκληματικότητας, σε συνάρτηση με τη πειραματική συνθήκη στην οποία ανήκουν. Πράγματι, εφαρμόσαμε στα 14 ερωτήματα του ερωτηματολογίου μια παραγοντική ανάλυση (με rotation τύπου varimax), η οποία έβγαλε στην επιφάνεια την ύπαρξη τεσσάρων διαφορετικών παραγόντων (βλ. πίνακα 1).

Πίνακας 1

Αποτελέσματα της ανάλυσης παραγόντων (μετά από ορθογωνική rotation τύπου varimax) των 14 ερωτήσεων του ερωτηματολογίου πάνω στα αίτια της εγκληματικότητας (N=39).

Ερωτήσεις	α^1	β^2	Παράγοντες			
			1	2	3	4
Μορφολογικές Ιδιαιτερότητες	6,00	70	+13	-78	-13	+23
Νόμοι Κληρονομικότητας	6,31	54	-02	-73	-10	+04
Σύστημα Ποινικού Δικαίου	2,90	63	-72	-14	+16	-26
Αντίδραση στην Κοινωνία	3,72	99	-96	-07	-25	-05
Προσωπική Ιστορία	2,90	64	+22	-23	-53	-01
Κοινωνικο-οικονομικό Σύστημα	3,23	47	-07	+16	-03	-66
Υπερφύαλες Φιλοδοξίες	5,41	34	-19	-15	-53	-07
Αποτυχημένη Προσωπική Ζωή	3,95	68	-01	-16	-80	+10
Κοινωνική Ανισότητα	3,64	51	-53	-05	-43	-21
Κυρίαρχη Ιδεολογία	3,05	57	-29	+24	+23	-61
Γενετική Ανωμαλία	6,36	62	-12	-76	-16	-06
Καταπίεση και Εκμετάλλευση	4,85	48	-22	-15	-18	-61
Κατώτερη Κοινωνική Τάξη	2,49	52	-58	+10	+17	-38
Φυσιολογική Ανεπάρκεια του Εγκεφάλου	5,67	41	-12	-58	-24	+07
	67,8 ³		36,3	35,1	15,9	12,5

1. Μέσος όρος αποδοχής των ερωτήσεων στην επταβάθμια κλίμακα (1=συμφωνία και 7=διαφωνία).
2. Κοινότητα.
3. % της ολικής παραλλακτικότητας. Οι υπόλοιποι αριθμοί εκφράζουν το % της κοινής παραλλακτικότητας.

Ο πρώτος παράγοντας μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδίδει τα αίτια της εγκληματικότητας στην **κοινωνική αδικία**, γιατί τα ερωτήματα που παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη συμπύκνωση σ' αυτόν τον παράγοντα θεωρούν ότι η εγκληματικότητα είναι μια αντίδραση στην κοινωνία (-96), ότι το Ποινικό Δίκαιο εγκληματικοποιεί τα άτομα (-72), ότι για το ίδιο αδίκημα αυτός που έχει περισσότερες πιθανότητες να δικαστεί είναι κάποιος που προέρχεται από κατώτερη κοινωνική τάξη (-58), ή, τέλος, ότι τα αίτια της εγκληματικότητας βρίσκονται στις ανισότητες που καλλιεργεί το κοινωνικό σύστημα (-53).

Τον δεύτερο παράγοντα μπορούμε να τον ονομάσουμε παράγοντα «Lombroso», με την έννοια ότι δεν αφήνει καμία αμφιβολία ως προς την κληρονομική υπαγωγή της εγκληματικότητας. Πράγματι, σύμφωνα μ' αυτόν τον παράγοντα, η εγκληματική συμπεριφορά συσχετίζεται με τις μορφολογικές ιδιαιτερότητες του εγκληματία (-78),

προέρχεται από κάποια γενετική ανωμαλία (-76), βασίζεται στους νόμους της κληρονομικότητας (-73) και, τέλος, οφείλεται σε κάποια λειτουργική ανεπάρκεια του εγκεφάλου (-58). Αυτός ο παράγοντας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα λεγόμενά μας, εξαιτίας της στενής του σχέσης με την ψυχιατρικοποιημένη αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Θα επανέλθουμε αργότερα στο σημείο αυτό.

Ο τρίτος παράγοντας θεσπίζει μια **ψυχολογική** προέλευση της εγκληματικότητας⁴ και εκπροσωπείται απ' τα ερωτήματα που πρεσβεύουν ότι: η εγκληματική συμπεριφορά είναι συνέπεια μιας αποτυχημένης προσωπικής ζωής (-80), ότι αποτελεί αντίδραση σε υπερφύαλες και μη πραγματοποιήσιμες φιλοδοξίες (-53), ή ότι τα αίτια της εγκληματικότητας βρίσκονται στην προσωπική ιστορία του εγκληματία (-53). Το νόημα αυτού του παράγοντα είναι σαφές: ψυχολογιοποιεί την εγκληματικότητα, χωρίς να ακολουθεί όμως το δρόμο που συνήθως ακολουθεί η ψυχολογιοποίηση. Δεν στιγματίζει τόσο πολύ όσο «κατανοεί» τη διαφορά. Αυτό δε σημαίνει πάντως ότι ακόμα κι αυτού του είδους η ψυχολογιοποίηση⁵, δεν εξοικονομεί στην κοινωνία τον ρόλο που έχει στην παραγωγή -και την αναπαραγωγή- της εγκληματικότητας. Αποδίδοντας την εγκληματική συμπεριφορά στις ψυχολογικές ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες του εγκληματία, αφαιρεί απ' την κοινωνία κάθε ευθύνη που μπορεί να είχε, την «καθαρίζει», κατά κάποιο τρόπο από παντός είδους ενοχή, το ίδιο όπως κάνει και ο παράγοντας «Lombrosos». Με τη μόνη διαφορά, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο ρόλος του κοινωνικού ελέγχου που παίζει η ψυχολογιοποίηση, είναι σαφώς λιγότερο ακραίος απ' τις επιπτώσεις της ψυχιατρικοποίησης.

Τέλος, ο τελευταίος άξονας γύρω απ' τον οποίο κατασκευάζονται οι κοινωνικές παραστάσεις της εγκληματικότητας είναι, χωρίς αμφιβολία, **κοινωνικο-οικονομικής** υφής. Η εγκληματικότητα εμφανίζεται ως κοινωνικό φαινόμενο του οποίου τα αίτια είναι σύστοιχα του πολιτικού και κοινωνικο-οικονομικού συστήματος (-66). Θεωρείται επίσης σαν ένα είδος κοινωνικής ασθένειας που πηγάζει απ' την εκμετάλευση και την καταπίεση (-61). Τέλος, μια ενέργεια δεν είναι εγκληματική, αυτή καθαυτή: τα κριτήρια που καθορίζουν την εγκληματικότητα μιας συμπεριφοράς οριοθετούνται απ' την κυρίαρχη ιδεολογία (-61).

Έχουμε λοιπόν εδώ ένα αρκετά ευρύ φάσμα των κοινωνικών παραστάσεων αναφορικά με τα πιθανά αίτια της εγκληματικότητας. Οι παραστάσεις αυτές περνάνε απ' την απλή -και ριζική- ψυχιατρικοποίηση της εγκληματικότητας, σε «ηπιότερα» στοιχεία ψυχολογιοποίησης, για να καταλήξουν στην αντίληψη ότι στη ρίζα της εγκληματικότητας βρίσκεται η κοινωνία, και ότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτή είναι που την προκαλεί ή τη δημιουργεί. Ας εξετάσουμε λοιπόν τώρα πώς αντιλαμβάνονται τα αίτια της εγκληματικότητας τα υποκειμένα μας, παίρνοντας αυτή τη φορά υπόψη την υπαγωγή τους στις διάφορες πειραματικές συνθήκες.

Ο πίνακας 2 που αναπαράγει τις μέσες τιμές των παραγοντικών δεικτών, για κάθε

4. Ψυχολογική προέλευση που αναπαράγει όμως αρκετά πιστά τη ψυχαναλυτική, κι οπωσδήποτε «κλινική», αντιμετώπιση του προβλήματος.

5. Η οποία, όπως μόρεσαμε να δείξουμε σε προηγούμενα πειράματά μας (Papastamou, 1985. Papastamou & Kaiser, 1986. Papastamou & Mugny (υπό έκδοση), αποτελεί μια σαφώς λιγότερο αποτελεσματική αντίσταση στη μειονοτική επιρροή και την κοινωνική αλλαγή.

Πίνακας 2

Μέσες τιμές των παραγοντικών δεικτών για τους 4 παράγοντες του ερωτηματολογίου πάνω στα αίτια της εγκληματικότητας. Το πρόσημο «+» παραπέμπει στην αιτία στην οποία αναφέρεται ο κάθε παράγοντας.

Πειραματικές συνθήκες	Παράγοντες			
	1	2	3	4
Συνθήκη Ελέγχου	+0,23	-0,39	-0,63	+0,14
Συνθήκη «Κοινού Ποινικού Δικαίου»	-0,33	+0,05	+0,44	+0,23
Συνθήκη «Πολιτικής Δολοφονίας»	+0,10	+0,35	+0,18	-0,37

παράγοντα ξεχωριστά, είναι σε θέση να μας πληροφορήσει σχετικά. Βλέπουμε καταρχήν ότι ο παράγοντας «Lombroso» ο οποίος αποδίδει την εγκληματικότητα σε κληρονομικά αίτια, διαφοροποιεί με σαφήνεια τις διάφορες πειραματικές συνθήκες μεταξύ τους. Απ' τις τρεις συνθήκες, αυτή η οποία αποδίδει λιγότερο την εγκληματικότητα στην κληρονομικότητα και στις μορφολογικές ή λειτουργικές ιδιομορφίες των εγκληματιών, είναι η συνθήκη ελέγχου ($t/136=1,960$ $p[.06]$). Μ' άλλα λόγια, αρκεί να έρθει αντιμέτωπο το πειραματικό δείγμα με μια συγκεκριμένη εγκληματική ενέργεια για να αναθεωρήσει την άποψη του αρνούμενο σε μικρότερο πλέον βαθμό την ψυχιατρικοποίηση της εγκληματικότητας. Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτό όμως συμβαίνει κυρίως, όταν τα υποκείμενα ευαισθητοποιούνται στην πολιτική διάσταση κάποιας εγκληματικής ενέργειας: τόσο συγκριτικά με τη συνθήκη ελέγχου ($t/36=2,131$, $p[.04]$), όσο, και γενικότερα, σε σύγκριση με τις δύο άλλες πειραματικές συνθήκες ($t/36=1,732$, $p[.09]$), η συνθήκη «πολιτικής δολοφονίας» επιφέρει μια λιγότερο μαζική άρνηση ψυχιατρικοποίησης της εγκληματικότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιομορφίες του πειραματικού δείγματος (το οποίο, υπενθυμίζουμε, γνωρίζει επακριβώς τα διάφορα θεωρητικά μοντέλα της εγκληματολογίας), καθώς και τις γενικότερες απόψεις του αναφορικά με το πρόβλημα της εγκληματικότητας, το εύρημα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία: το δείγμα αυτό, παρά το γεγονός ότι, κατά κανόνα, αρνείται κατηγορηματικά να ψυχιατρικοποιήσει την εγκληματικότητα (πράγμα το οποίο αποδεικνύει η ακραία άρνηση των αντίστοιχων ερωτημάτων), γίνεται πολύ λιγότερο κατηγορηματικό στην άρνηση αυτή όταν αντιμετωπίζει μια περίπτωση πολιτικής δολοφονίας. Ως προς ένα βαθμό, και σε εντελώς διαφορετικό θεσμικό πλαίσιο, το εύρημα αυτό δεν παύει να θυμίζει τη ψυχιατρικοποίηση των πολιτικά διαφωνούντων... Θάλεγε κανείς ότι η πολιτική υφή μιας εγκληματικής πράξης ενεργοποιεί από μόνη της μια «ψυχιατρικοποιημένη» αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Σα να πρόκειται, αποδίδοντας την εγκληματικότητα σε παθολογικές ιδιομορφίες μορφολογικού, ψυχικού και φυσιολογικού χαρακτήρα του εγκληματία, ερμηνεύοντας στο όνομα κληρονομικών στιγμάτων παρόμοιες αντι-κοινωνικές (κι επιπλέον... πολιτικές) ενέργειες, να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος τον οποίο αντιπροσωπεύουν για την κοινωνία οι πράξεις αυτές, ή, τουλάχιστον να αποδυναμωθεί η «διαβρωτική» τους επενέργεια πάνω στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η κοινω-

νική τάξη. Η ψυχιατροποίηση της πολιτικής δολοφονίας –κυρίως σε ένα χώρο όπου κάτι τέτοιο δε συνθίζεται– καταλήγει τελικά στο να αφαιρεί απ' την κοινωνία κάθε ευθύνη που μπορεί να έχει στο πρόβλημα της εγκληματικότητας.

Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται απ' το διαφορετικό αντίτυπο των πειραματικών χειρισμών σ' έναν άλλο παράγοντα: Πρόκειται για τον παράγοντα που αναφέρεται στον «κοινωνικο-οικονομικό» καθορισμό της εγκληματικότητας. Όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στον πίνακα 2, η συνθήκη «πολιτικής δολοφονίας» διαφέρει σημαντικά απ' τις δύο άλλες συνθήκες (t1/36=1,950, p[.06). Αυτή τη φορά έχουμε να κάνουμε με ένα συμμετρικό, κατά κάποιο τρόπο, αποτέλεσμα. Με την έννοια ότι τα υποκείμενα που έρχονται αντιμέτωπα με την περίπτωση μιας πολιτικής δολοφονίας, αποδίδουν σε μικρότερο βαθμό τα αίτια της εγκληματικότητας σε παράγοντες κοινωνικο-οικονομικής υφής. Η πολιτική δηλαδή διάσταση της περίπτωσης που παρουσιάζεται στα υποκείμενα, απ' τη μια μεριά προκαλεί απόπειρες ψυχιατροποίησης της εγκληματικότητας, κι απ' την άλλη, οδηγεί σε μια εξασθένηση των κοινωνικο-οικονομικών της καταβολών, καταβολές οι οποίες, όπως είδαμε πριν λίγο, ανταποκρίνονται κατά κανόνα στη γενικότερη αντίληψη του πειραματικού δείγματος για το θέμα αυτό. Πράγμα που σημαίνει ότι όταν το δείγμα είναι ευαισθητοποιημένο στις πολιτικές συνέπειες μιας συγκεκριμένης εγκληματικής ενέργειας, η κοινωνία, γενικά, και η κυρίαρχη τάξη ειδικότερα, βγαίνουν «κερδισμένες».

Εδώ ακριβώς βρίσκεται, πιστεύουμε, το βασικό κοινωνικό «πλεονέκτημα» που προσφέρει η θέσπιση ενός ψυχολογικού ντετερμινισμού -στη συγκεκριμένη περίπτωση, με τη «ψυχιατροποιημένη» της μορφή- ο οποίος αρνείται κάθε συμμετοχή της κοινωνίας στην παραγωγή ενός προβληματικού φαινομένου. Δεν θα επιμεινουμε όμως ποτέ αρκετά στο γεγονός ότι αυτή η ψυχιατροποίηση, αυτή η παντελής άρνηση της κοινωνικής ή και οικονομικής προέλευσης της εγκληματικότητας, εμφανίζεται σ' έναν πληθυσμό ο οποίος -σε «συνειδητό», θα λέγαμε, επίπεδο απορρίπτει και την αρχή ακόμη παρόμοιων «ρεντιξιονιστικών» ερμηνειών. Κι όμως, όταν η πολιτική διάσταση γίνεται εμφανής, ο ίδιος αυτός πληθυσμός δεν διστάζει, στην πράξη, να εκπωμισθεί την ευθύνη του ρεντιξιονισμού που θεωρητικά απορρίπτει.

Ας δούμε όμως τώρα τις επιπτώσεις του πειραματικού χειρισμού στο επίπεδο του «ψυχολογικού» παράγοντα των κοινωνικών παραστάσεων της εγκληματικότητας. Παρατηρούμε ότι, στη συνθήκη ελέγχου, εμφανίζεται μια μαζική άρνηση της ιδέας ότι είναι δυνατό να επεμβαίνουν θεωρήσεις ψυχολογικής φύσης στα φαινόμενα παραγωγής της εγκληματικότητας. Αντίθετα, οι δύο άλλες πειραματικές συνθήκες ευνοούν την αποδοχή μιας παρόμοιας αντίληψης (t1/36=3,570, p[.001). Σημειώνεται

6. Ανάλογα ευρήματα αναφέρονται στο πρόσφατο σύγγραμμα του Le Poulitier (1986) καθώς και σ' ένα άλλο άρθρο μας με τον Doise (1987). Όχι αναφορικά με την πολιτική φύση της εγκληματικής ενέργειας ειδικά, αλλά με τη διάσταση που υπάρχει ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη.

7. Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι αυτό το αποτέλεσμα θυμίζει την πρακτική των συνηθών (όσο φυσικά αυτό τους το επιτρέπει οι συνθήκες) να παρουσιάσουν τον «κελάτη» τους που κατηγορείται για κάποιο αδίκημα του κοινού ποινικού δικαίου, σαν άτομο που μια ορισμένη στιγμή είχε περιορισμένη ευθύνη των πράξεών του. Περιττό να επισημάνουμε ότι σε περίπτωση που η ψυχιατρική γνωμάτευση επιβεβαιώσει έναν παρόμοιο ισχυρισμό, οι επιβαλλόμενες ποινές μειώνονται αισθητά, ή, ακόμα, μετατρέπονται σε κάποια ψυχιατρική παρακολούθηση.

δηλαδή μια ενδιαφέρουσα διαφορά ανάμεσα στη γενική επιχειρηματολογία των υποκειμένων πάνω στα θέματα εγκληματικότητας (όταν -στη συνθήκη ελέγχου- «πιάνουμε» τις αυθόρμητες παραστάσεις του πειραματικού δείγματος), και τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν μετά την ευαισθητοποίησή τους στην «πολιτική» διάσταση ή τη διάσταση του «κοινού ποινικού δικαίου». Στην πρώτη περίπτωση αρνούνται τη μονοσήμαντη αναγωγή της εγκληματικότητας στη ψυχοπαθολογία (βλ. τον παράγοντα «Lombroso») ή ακόμα και στα διατομικά προβλήματα ψυχολογικής υφής του εγκληματία, πράγμα που κάνουν ευχαρίστως στις άλλες δύο περιπτώσεις, αντίστοιχα. Αυτή η άρνηση (στη συνθήκη ελέγχου) ανταποκρίνεται αρκετά καλά στα «ιδεολογικά» χαρακτηριστικά του πειραματικού δείγματος το οποίο, όπως είδαμε, γνωρίζει άριστα τα διάφορα εγκληματολογικά μοντέλα και αναπαράγει την άποψη του καθηγητή που είναι οπαδός της κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης της εγκληματικότητας. Σ' αυτό όμως το επίπεδο, το πιο ενδιαφέρον αποτέλεσμα παρατηρείται στη συνθήκη «κοινού ποινικού δικαίου». Σ' αυτήν ακριβώς τη συνθήκη, τα υποκείμενα εκφράζουν με μεγαλύτερη ευκρίνεια μια «ψυχολογίζουσα» ερμηνεία της εγκληματικότητας (t1/36=2,536, p[.02). Αυτήν τη φορά πρόκειται, όμως, για μια ιδιόζουσα ψυχολογιοποίηση που κλίνει προς την κατεύθυνση της ατομικής ψυχολογίας και η οποία, όπως δείξαμε σε άλλες πειραματικές διερευνήσεις (βλ. Παπασταμού & Kaiser, 1986, για παράδειγμα), είναι η μόνη που δεν αποτελεί μια στρατηγική αντίστασης στην κοινωνική αλλαγή ή μια κρυφή μορφή κοινωνικού ελέγχου. Έτσι αν ανάγεται εδώ το φαινόμενο της εγκληματικότητας στον ψυχολογικό, και ειδικότερα διπροσωπικό, της καθορισμό, δεν γίνεται με σκοπό τον στιγματισμό των εγκληματιών (όπως συμβαίνει στη συνθήκη «πολιτικής δολοφονίας» όπου προκαλείται ψυχιατρικοποίηση και επέρχεται άρνηση της παρεμβολής κοινωνικο-οικονομικών παραγόντων στην παραγωγή της εγκληματικότητας). Αν γίνεται κάτι τέτοιο, είναι σαφές ότι αποσκοπεί στην κατανόηση των εγκληματιών και στη διαλεύκανση των κινήτρων τους.

Εκ πρώτης όψεως, το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι αυτού του είδους η ψυχολογιοποίηση είναι σε θέση να βοηθήσει τους «εγκληματίες». Στην πραγματικότητα όμως, φανερώνει την ύπαρξη ενός άλλου τρόπου, ηπιότερου της ψυχιατρικοποίησης, αλλά εξίσου αποτελεσματικού, να αποδραματοποιηθεί το φαινόμενο της εγκληματικότητας. Αποδίδοντάς την σε ψυχικά αίτια, άμεσα συνδεδεμένα με τα «βιώματα» των εν δυνάμει εγκληματιών και των προσωπική, συχνά δυστυχημένη τους ζωή, δεν γίνεται τίποτα άλλο απ' το να αποσιωπούνται η συνεισφορά της κοινωνίας και η ευθύνη της στην παραγωγή της εγκληματικότητας.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως σημειώσαμε και στην αρχή του κειμένου μας, η έρευνα που παρουσιάσαμε είχε μια μόνο φιλοδοξία: να ρίξει το φως στην κοινωνιοψυχολογική δυναμική που διέπουν τις κοινωνικές παραστάσεις γενικότερα, και τις παραστάσεις της εγκληματικότητας, πιο συγκεκριμένα. Επικαλούμενοι τον κοινωνιοψυχολογικό μηχανισμό της ψυχολογιοποίησης, και εισάγοντάς τον πειραματικά στο δείγμα που επιλέξαμε να μελετήσουμε, θέλουμε να ελπίζουμε ότι εκπληρώσαμε τον αρχικό μας στόχο.

Έχουμε απόλυτη συνείδηση των ατελειών που παρουσιάζει ίσως ένα τέτοιο εγχείρημα⁸. Ζητάμε όμως στον αναγνώστη να τις παραβλέψει για λίγο, και να συγκρατήσει μόνο τα βασικά σημεία των ευρημάτων μας τα οποία, πιστεύουμε, έχουν τουλάχιστον το πλεονέκτημα να προσφέρουν ένα θεωρητικό υπόβαθρο σε μια κοινωνική πρακτική που αν και συχνά στιγματίζεται, δεν παύει να εφαρμόζεται πλατεία απ' τους ίδιους τους επικριτές της. Ποιά είναι λοιπόν τα ευρήματα αυτά;

α. Η πολιτική διάσταση ενός εγκλήματος ωθεί τον «κόσμο»⁹ στη ψυχιατροποίηση των αίτιων της εγκληματικότητας, και στην άρνηση των κοινωνικο-οικονομικών τους καταβολών.

β. Όταν μιά εγκληματική ενέργεια υπάγεται εμφανώς στον κώδικα του Κοινού Ποινικού Δικαίου, οι κοινωνικές παραστάσεις της εγκληματικότητας κατασκευάζονται κυρίως γύρω απ' τον «ψυχαναλυτικό» άξονα της προέλευσής της, με φανερή τη διάθεση κατανόησης και συνδρομής των εν δυνάμει εγκληματικών ατόμων.

γ. Και στις δύο περιπτώσεις, όταν τα υποκείμενα έρχονται σε επαφή με κάποια συγκεκριμένη εγκληματική ενέργεια (με πολιτικές προεκτάσεις ή μη), επέρχεται μια σημαντική αλλαγή στο επίπεδο των κοινωνικών παραστάσεων της εγκληματικότητας: εγκαταλείπεται η «ορθολογική» και επιστημονικά τεκμηριωμένη¹⁰ κοινωνικο-οικονομική ερμηνεία του φαινομένου αυτού, πρὸς όφελος μιας ψυχολογίζουσας ή ψυχιατροποιημένης εξήγησης της εγκληματικότητας.

δ. Η αλλαγή αυτή υποδηλώνει (σε πειραματικό ακόμα επίπεδο) την ισχύ της ψυχολογιοποίησης ως παράγοντα αποδραματικοποίησης ενός κοινωνικού προβλήματος όπως η εγκληματικότητα. Η αντιπαράθεση και μόνο κάποιας συγκεκριμένης εγκληματικής ενέργειας, είναι σε θέση να οδηγήσει ένα «γνώστη» σε παρερμηνείες που συγκλίνουν προς τις απόψεις της πιθανολογούμενης «κοινής γνώμης».

8. Όπως κάθε έρευνα άλλωστε.

9. Ακόμα κι αν ο «κόσμος» αυτός, σε «κανονικές συνθήκες» είναι ριζικός πολέμιος μιας παρόμοιας αντίληψης...

10. Μη ξεχνάμε ότι το πειραματικό δείγμα παρακολουθεί ένα μάθημα εγκληματολογίας και, στη συντριπτική του πλειοψηφία, είναι οπαδός της κοινωνικο-οικονομικής θεώρησης της εγκληματικότητας.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ALEXANDER, F. & STAUB, H. **The Criminal, the Judge, and the Public: A psychological Analysis**, Glencoe, Ill.: The Free Press and the Falcon's Wing Press, 1956.
2. BEAUVOIS, J.L. **La psychologie quotidienne**, Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
3. CASTEL, R. **Le psychanalisme**, Paris: Flammarion, 1981.
4. DOISE, W. & PAPASTAMOU, S. Représentations sociales des causes de la délinquance: croyances générales et cas concrets. **Déviance et Société**, 1987, 11, 153-162.
5. EYSENCK, S.B.G. & EYSENCK, H. J. Crime and Personality: item analysis of questionnaire responses. **British Journal of Criminology**, 1971, 10, 45-62.
6. GAROFALO, R. **La Criminologie**, Paris: Alcan, 1905, 5e ed.
7. GRIKSON, K. **Wayard Puribus**, New York: Wiley, 1966.
8. LEMERT, E. **Social Pathology: A systematic approach of the theory of sociopathic behavior**. New York: McGraw-Hill, 1951.
9. LE POULTIER, F. **Travail social, inadaptation sociale et processus cognitifs**, Paris: Publication du CTNERHI, 1986.
10. LE BON, G. **Psychologie des foules**, Paris: Alcan, 1895.
11. LEYENS, H. P. **Sommes-nous tous des psychologues?**, Bruxelles: Mardaga, 1983.
12. LOMBROSO, C. **L'homme criminel**, Paris: 1985, 2e ed.
13. MOSCOVICI, S. Perspectives d'avenir en psychologie sociale, In P. Fraise (ed) **Psychologie de demain**, Paris: Presses Universitaires de France, 1982.
14. MOSCOVICI, S. **Psychologie sociale**, Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
15. Moscovici, S. **La machine à faire des dieux**, Paris: Fayard, 1988.
16. MUGNY G. & PAPASTAMOU, S. When rigidity does not fail: individualization and psychologization as resistances to the diffusion of minority innovations. **European Journal of Social Psychology**, 1980, 10 43-61.
17. MUGNY, G. & PAPASTAMOÛ. S. Les styles de comportement et leur représentation sociale. In S. Moscovici (ed), **Psychologie sociale**, Paris: Presses Universitaires de France, 1984.
18. PAPASTAMOU, S. Effets de la psychologisation sur l' influence d' un groupe et d' un "leader" minoritaires. **L' Année Psychologique**, 1985, 85, 361-381.
19. PAPASTAMOU, S. Psychologiation and processes of minority and majority influence. **European Journal of Social Psychology**, 1986a, 16, 165-180.
20. PAPASTAMOU, S. **La psychologisation: us et abus de l' explication psychologique dans l' appréhension des phénomènes de la persuasion**, Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, 1986b.
21. PAPASTAMOU, S. & Kaiser, C. Effets de différentes formes de psychologisation sur la diffusion minoritaire d' une innovation dans des contextes normatifs d' originalité et de déviance. **Revue Suisse de Psychologie Pure et Appliquée**, 1986, 45, 235-254.

22. PAPANASTAMOU, S. & MUGNY, G. Effets de la psychologisation sur l'influence minoritaire dans des contextes normatifs d'originalité et de déviance. *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 1985, 5, 43-63.
23. PAPANASTAMOU, S. & MUGNY, G. La psychologisation, ou le profil psychologique des minorités actives. (υπό έκδοση).
24. PAPANASTAMOU, S., MUGNY, G. & Kaiser, C. Echec à l'influence minoritaire: la psychologisation. *Recherches de Psychologie Sociale*, 1980, 2, 41-56.
25. ROBERT, P. & KELLENS, G. Nouvelles perspectives en sociologie de la déviance. *Revue Française de Sociologie*, 1973, 14, 377-384.